

Canetti antropológiája*

VAJDA MIHÁLY

Canetti Tömeg és hatalom című műve egyedülálló munka, műfaját képtelen lennék meghatározni. Nem tudok elképzelni olyan tudóst, aki elfogadná tudományos munkának, s ennek több oka is van. A mű struktúrája úgyszólván teljesen véletlenszerű (Canetti semmiféle erőfeszítést nem tesz, hogy igazolja az egyes fejezetek közötti kapcsolat meglétét), az általa feldolgozott tapasztalati anyag rendkívül különféle forrásokból származik, stb. De nincs olyan filozófus sem, aki a művet filozófiai antropológiának tekintené. Testes könyv, tele elsősorban az ókorból, illetve az ausztráliai és más „primitív törzsek” életéből vett történetekkel, melyeknek az a funkciója, hogy lecsupaszított formában mutassák be a tömeg és az emberi hatalom különböző típusainak struktúráját – *általában*. Canetti ugyanis úgy gondolja, hogy történeteinek bizonyító ereje gyakorlatilag az egész emberiségre, mint olyanra érvényes, *tértől és időtől függetlenül*. Az olvasóban felmerül a kérdés, hogy más történetek vajon ugyanerre vagy egészen különböző, esetleg ellentétes következtetésekre vezetnének-e? Amikor Canetti például tömeg és vezér illusztrációjául a több millió sperma képét használja, amint az ejakuláció pillanatában elkezdi útját a petesejt felé, de

* Előadás. Elhangzott Debrecenben a KLTE Filozófia Tanszékének diákjai által szervezett „Filozófiai napok”-on, 1996. április 15-én.

közülük csak egy ér célba – az embert némi szkepszis fogja el a szerző által választott módszert illetően.

Mindazonáltal azt hiszem, aligha volna olyan előítéletmentes olvasó, aki tagadná, hogy Canetti műve mély benyomást tett rá. Canetti provokál, és rendkívül sikeresen teszi. Könyve minden olvasójának meglesz ez az érzése, még ha e provokatív mű különbözőféléképpen hat is a különböző olvasókra.

Hogyan fest Canetti embere *az én számomra*? Miféle léttípushoz tartozom Canetti szemében? – amellyel hajlamos vagyok azonosítani magam, legalábbis addig, amíg rendkívül hatásos könyvét olvasom. Igaz-e, hogy egy olyan állatfaj példánya vagyok, amely nagyon hasonló az összes többi állathoz, és amelynek csak egyetlenegy sajátos vonása van, amely azonban a végső elemzésben átoknak bizonyul: képes véges mivoltára reflektálni és ezért szorong?¹ A permanens szorongás állapotában az ember a legkülönfélébb eszközöket igyekszik „feltalálni”, amelyek segítségével legalább időlegesen elnyomhatja ezt a szorongást. Ezek az eszközök mindenekelőtt a következők: az ember egyrészt többnyire mindenütt igyekszik *tömegben* lenni, másrészt *hatalmat* szerezni a magához hasonló lények fölött; Canetti szerint ezek az eszközök végső elemzésben mindenhol és mindig egyformák, ahol ember létezik. Az emberi viselkedés mélystruktúrája² ezért mindenkor azonos. Nincs új a nap alatt. Még századunk szörnyűségeiben sincs semmi új. *Dzsingisz kán, Tamerlán, Hitler és az atombomba* azonosak egymással.³

¹ Canetti szorongó emberének léte vajon azonos-e Heidegger jelenvalólétével, ami nem más, mint maga a szorongás? Nem tagadhatom: azonosnak tudom látni őket. Jobban mondva, nem tudom nem látni lényegi azonosságukat, jóllehet a szerzők kiindulópontja és stílusa totálisan különbözik. Heidegger a metafizika destrukciójával próbálkozik, nézőpontja az európai filozófiatörténet kritikáján alapul, míg Canetti „tapasztalati” anyagot gyűjt és történeteket igyekszik elmesélni. Mégis, mindketten nagyon hasonló módon hangsúlyozzák az emberi lény létezésének végességét; ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy az ember *viszonyul* saját létezéséhez, akkor észrevesszük, hogy az ember más állatokkal ellentétben *nem azonos az emberi fajjal*: az ember az az egyedüli állat, amelynek példányai individuumok.

Ez a nézet éppen ellentéte az európai metafizika történetét összefoglaló kanti álláspontnak. Kant felfogásában az ember mint noumenális lény a szabadság szférájában részesedvén egyszersmind *végtelen lény* is: Kant kénytelen volt posztulálni a lélek halhatatlanságát.

² Canetti nem használja a „mélystruktúra” terminust. Megkísérel elkerülni minden „tudományos” megfogalmazást, a „mélystruktúra” tehát az én kifejezésem.

³ Az egész könyv a Holocaust egyedülállóságára vonatkozó Habermas-tézis egyenes elutasítása. Az epilógus alábbi részlete Heidegger híres-hírhedt kijelentésére emlékeztet, melyet a „humanista progresszisták” szörnyülködéssel szoktak idézni. Canetti azt mondja: „Szegényesnek tetszik ma a hajdani

Létezésünk mélystruktúrájának ez az azonossága persze nem jelenti azt, hogy Canetti tagadná a lehetséges emberi viselkedés rendkívüli változatosságát és sokféleségét. Különböző társadalmak emberei igen különbözőek. Még egy olyan fejezetet is találunk a könyvben, ahol a nemzeti jellem különbségeit taglalja a szerző. Mindazonáltal *hiányzik* az európai metafizikai gondolkodás értelmében vett *történelem*: a viselkedésformák változásának nincs iránya, semmi nem utal arra, hogy az ún. civilizált világ emberének sikerült volna felülkerekednie azon a szorongáson, amely véges mivoltára való reflexiójából származik; ami viszont azt jelenti, hogy semmi nem akadályozza meg abban, hogy hirtelen olyan viselkedésformákat mutasson föl, amelyeket az európai metafizikai gondolkodás és 19. századi végeredménye – a saját győzelmét magától értetődőnek tekintő fejlődésgondolat – véglegesen meghaladottnak tekintett. *Ostobaság és öncsalás lenne a 20. századi totalitáriánus rendszerek kegyetlenségében valami rendkívülit és érthetlent látni* – sugallja Canetti.

Akkor hát valami természetesnek kellene tekintenünk az ilyesfajta eseményeket, amelyek úgy tartoznak az emberhez, mint a földrengés? Ez *nem kérdés Canetti számára*. Nem mintha azt gondolná, hogy a végességtől való emberi félelemnek időről időre *szükségképpen* ilyesfajta következményekhez kellene vezetnie (álláspontja szerint pl. a katolicizmus hatékony eszköz volt, melynek segítségével a tömeg fenyegető kitörését le lehetett csendesíteni), hanem mert láthatóan úgy véli: sem létezésünk végső következményei, sem pedig azok az eszközök, amelyek segítségével a civilizált társadalmak többnyire képesek elkerülni ezeket a következményeket – *nem tervezett emberi stratégiák termékei*. Ki lenne és volna képes Isten helyében irányítani az emberi világ eseményeit?

Canetti leír és elemez; nem kíván gyógymódokat kitalálni és recepteket adni. Természetesen tudatában van annak a ténynek, hogy az emberi individuumok igen különböző jelleműek lehetnek, s ezért különféleképpen fognak viselkedni; ám nem hiszi, hogy képes lenne megragadni azokat a tényezőket, amelyek e különbségeket meghatározzák. Ha nem tévedek, csupán egyetlen

hatalmasok, szenvedélyes és bűnöző túlélők összes vakmerő álma. A történelem arculata, ha magunk felől visszapillantunk rá, hirtelen békéssé, nyájassá válik. Milyen *sokáig* tartott valaha az, amíg milyen *keveset* meg lehetett semmisíteni egy ismeretlen földön! Döntéstől hatásáig ma nem kell több idő egy szemhunyasnyinál. Mit nekünk Dzsingisz kán! mit nekünk Tamerlán! mit nekünk Hitler! – a mi lehetőségeinkkel mérve mind szájalmas kisinás és kontár!” (Elias Canetti: *Tömeg és hatalom*. ford. Bor Ambrus. Európa, Bp. 1991. 483.)

összefüggés szerepel az egész könyvben, ahol a szerző meg akarja mutatni az olvasónak, hogy létezik alternatíva, és ez a *parancshoz való viszony*. Felteszem, hogy ez az egyetlen gyakorlati tanács, amelyet Canetti az emberi viselkedés tanulmányozása után adni tud olvasójának: „A parancsok rendszere általánosan elfogadott rendszer. Legfőbb jellemzőjévé alighanem a hadseregeknek vált. Ám a civilizált élet számos más területén szintén úr és bélyeg a parancs. A hatalomnak halál, fenyegetés a pénze. Pénzt pénzre raknia, félelmetes tőkét gyűjtenie könnyű. Aki a hatalmat le akarja bírni, az a parancsra vesse bátran a szemét, és annak lelje módját, hogy fulánkját törje.” (484.o.)

Vajon magától értetődőnek kell-e tekintenünk az emberi természetnek ezt a képét (amelyet Canetti oly tagadhatatlan élvezettel rajzol elénk!)? Valóban ilyen szerencsétlen és veszélyes állat lenne az ember? Rosszul feltett kérdés. Ahogyan én látom, a valódi kérdés Canetti számára a következő: *Nem borzasztó dolog-e fenntartani bármiféle hitet a progresszióban századunk szörnyű eseményeinek fényében?* Nem becsületesebb dolog-e szellemileg egyszerűen csak megkísérelni *megérteni*, megérteni azt, ami történt, mintsem megpróbálni kitörölni emlékezetünkől, oly módon, hogy valami egyedülállónak tekintjük, ami nem tartozik hozzánk, ami nem emberi? Canetti minden konkrét egyedi állítása hamis lehet. Nem tagadhatjuk azonban, hogy valamilyen megfontolandó magyarázatot tudott találni az emberiség által elkövetett valamennyi szörnyűsége, beleértve századunk borzalmaait is.

*

Canetti egész emberfelfogásának meggyőző ereje legnagyobb részét a könyve különböző fejezeteiben található elemzéseken nyugszik, amelyeket meghatározott jelenségekről ad.⁴ Néha már az elemzendő jelenség megválasztása önmagában is meglepő: az elemzés olyan eredetiséget mutat föl, ami egyszerűen lenyűgöző. Az esetek többségében a lenyűgöző erő abból származik, hogy Canettinek olyan *igen egyszerű gondolatok jutnak az eszébe, melyek eddig senkiben sem ötlöttek fel*.

⁴ Ezek az elemzések önmagukban is igen érdekesek. Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha Canetti esszéinek, amelyek gyakorlatilag függetlenek egymástól, pusztán csak az lenne a funkciójuk, hogy a könyv általános szempontját bizonyítsák.

Kissé részletesebben szeretnék foglalkozni három olyan jelenséggel, amelyek Canetti szerint elválaszthatatlanul az emberhez tartoznak, és meghatározzák az ember egész beállítódását. A **bekebelezés**, a **túlélés** és a **parancs** jelenségeit, fenoménjeit választottam. Nézetem szerint, ha Canettié szerint nem is feltétlenül, ez a három jelenség nagyon különböző jellemzőkkel bír. A bekebelezés mindenféle állatra jellemző, és az ember esetében a folyamat nem szükségképpen különbözik attól, ami mondjuk az oroszán esetében megy végbe. Semmi nem kényszeríti ugyanis az embert arra, hogy reflektáljon a bekebelezés folyamatára. Úgy tűnik, ugyanez áll a túlélés jelenségére is, ám ez emberi formájában különbözik a többitől; s szerintem csak az ember esetében rendelkezhet azzal a szereppel, amelyet Canetti tulajdonít neki: csak az az élőlény, amelyik saját végességére reflektál, tudhatja túlélésként – a szó Canetti-i értelmében – felfogni azt, ha tovább él, mint a másik. A harmadik, a parancs pedig, nézetem szerint, valami sajátosan és kizárólagosan emberi, mivel a nyelven alapul.

A *bekebelezés*: Az embernek mint állatnak ennie kell, ami azt jelenti, hogy le kell nyelnie a táplálékot, ami maga is valami élő, többnyire egy másik állat. Mindenféle állatnak ezt kell tennie. Az ember, noha képes – és az állatok közül egyedül ő képes – reflektálni erre az ösztönös folyamatra, éppúgy erejét használja áldozata megölésére és elfogyasztására, mint bármelyik más állat, és nincs szükségképpen tudatában annak a ténynek, hogy önmaga táplálásának viszonya *hatalmi viszony*. Canetti szerint azonban hatalmi viszony ez, mégpedig a legfontosabb: „... az ember és a saját ürüléke közötti kapcsolat ... a hatalom szférájába tartozik ... Semmi se lehetett az embernek annyira tulajdona, mint az, ami már csak bélsár. Az élelmévé lett zsákmány szakadatlan szorításban, lassan, hosszan vándorol végig a testén, feloldódik, és szorosan megtapad az emésztő zsigerekben, először minden életműködése szűnik meg végleg és teljesen, aztán eloszlik mindaz a formája, ami valaha egyedi lényé tette, aztán beépül vagy föl szívódik az emésztő testben – mindezt nagyon is tekinthetjük a hatalom legközpontosabb, habár legrejtettebb működésének. Olyan természetes, önműködő és tudattalan, hogy lebecsüljük az értelmét. Hajlunk arra, hogy csak a hatalom felszínén zajló mulatóságát lássuk, holott az együtt is csak kis része a hatalomnak. A felszín alatt éjjel-nappal emészt és elemészt a hatalom. A hatalom megragad egy idegen testet, föl aprítja, bekebelezi, aztán magához hasonítja magában, és csak ez a folyamat élteti.” (215.o.) Az élet ennél fogva semmi más, mint hatalom más élőlények élete felett.

Ha összevetjük Canettinek ezt a megállapítását az emberi létezésre vonatkozó általános *nézetével*, kivált a túlélés elemzésével – amelyet az alábbiakban látni fogunk –, akkor hajlamos vagyok azt hinni, Canetti meg van győződve róla, hogy az élet csak azért elviselhető, mert maga sem más, mint hatalom: „... megragad valamit, fölaprítja, bekebelezi, aztán magához hasonítja magában ...” Ugyanis közülünk csak néhányan rendelkeznek azzal a hatalommal más emberi lények fölött, melyet közönségesen is hatalomnak nevezünk, csak kevesen képesek élni „a hatalom felszínen zajló ezerféle mulatságával”, ám amíg élünk, mindannyian használjuk a felemésztendő fölötti hatalmat, és ez a hatalom teszi az életet elviselhetővé.⁵ A hatalom kárpótol bennünket, de a hatalom, másfelől, bűn, ha élünk vele. Más élőlények lenyelésével és megsemmisítésével bekebelezésük révén bűnt követünk el: gyilkosok vagyunk. „Ami végül mindenből megmarad, a bélsár, azon rajta a mi gyilkos bűnünk összes terhe. A bélsárból ismerni föl, hogy mit gyilkoltunk meg. Összesajtolva benne van minden bennünket terhelő körülmény. Mint mindennapos, megrögzött, soha félbe sem szakított bűnünk bűzlik az égre, és égbe kiált. Föltűnő, hogy mennyire félrehúzódnak vele. Külön e célra szolgáló helyiségekben szabadulunk meg tőle: az ürítés percei legmagányosabb perceink, tényleg egyedül, ki-ki csak a bélsarával marad.” (215.o.)

⁵ Az a vélekedés, hogy az élet – végessége miatt – elviselhetetlen, sokszor feltűnik századunkban. Bizonyára azért, mert századunk gondolkodását a végeségbe való beletörődés jellemzi. Canetti azt állítja, hogy az evés, a bekebelezés az, ami azért kárpótol bennünket végességünkért, minthogy nem pusztán érzéki élvezet, hanem szimbolikus esemény, amely más élőlények feletti hatalmunkat fejezi ki. Hannah Arendt viszont *A forradalomról* írott könyvét Szophoklész *Ódipusz Kolonoszban* c. tragédiájából vett idézettel zárja: „Nem születni a legnagyobb boldogság, de a második megszületve hamar megint visszasüllyedni, ahonnan jöttünk”, hogy azután ugyanebből a drámából Thészeuszt idézve azt mondja, hogy csak a polisz, a szabad tetteknek és az ember eleven szavainak a tere tesz képessé bennünket – fiatalokat és időseket egyaránt – arra, hogy elviseljük az élet terhét. [A témát a legújabb filozófiában persze Nietzsche veti fel először *A tragédia születésében*, Szilénosznak tulajdonítva a szavakat: „Nyomorúságos egy napig élő, a gond és a véletlen gyermeke, minek kényszerítesz arra, hogy megmondjam neked azt, amit nem hallani volna a legüdvösebb? A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem lenni, semminek lenni. A másodsorban legjobb azonban neked – mielőbb meghalni.” [(*A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Európa Könyvkiadó Bp., 1986. 37sk.o.) E Szophoklész-sorokkal Heidegger is foglalkozik: M. Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*. Ikon, Budapest, 1995. 89.

Függetlenül attól, hogy Canetti meg tud-e győzni bennünket a bekebelezésre, felemésztésre és ürítésre vonatkozó gondolataival, arra a lehetőségre hívja fel figyelmünket, hogy életünk legelementárisabb tényeiben – még akkor is, ha ezek egy magától értetődő, spontánul zajló, s így minden tudaton túli folyamathoz tartoznak – meglássuk azokat a tényezőket, amelyek a látszólag igen emelkedett szinteken is meghatározzák tetteinket és kapcsolatainkat. S a döntő mindig az ezekhez való tudatos vagy öntudatlan viszony; ez az a képesség, amely megkülönböztet bennünket a többi állattól. Ha felteszem, hogy a terjedő vegetarianizmus általánossá válik, akkor a mostanitól igen különböző, kevésbé fanatikus, békésebb emberiséget látok magam előtt.

Igaz, Canetti gyilkos ösztöneinket és az emberi létezés gyilkos eseményeit, a hatalom túlkapásait nem csupán a más élőlények megragadása, megevése, bekebelezése iránti szükségletből próbálja levezetni, hanem, mint már tudjuk, a halálfélelemből, véges létünk elleni „tiltakozásból”, abból az erőfeszítésből, hogy mások *túlélésével* kárpótoljuk magunkat időnk rövidségéért. Mindazonáltal, ha megszüntetnénk más élőlények napról-napra történő legyilkolását, még e kárpótlás formái is megváltozhatnának. A gyilkolás, a megsemmisítés folyamata, ami mindennapjainkhoz tartozik mint annak természetes része, segít figyelmen kívül hagyni az ötödik parancsolatot, amely viszont nem létezne, ha a gyilkolás nem tartozna hozzánk. „... (az emberi) akkor is jelen akar lenni, amikor más már egy sincs jelen”, „az ember összes halhatatlanságtörekvésében ott lappang a szenvedélyes vágy, hogy mindenkit túléljen.” (233.o.) „A túlélés legalja változata az ölés.” (233.o.) „(az ember) ölni akar, hogy másokat túléljen. Nem akar meghalni, és ne élje túl más.” (257.o.) A túlélőről szóló fejezet – amely talán a könyv legjobban megírt, s ennél fogva a legmeggyőzőbb része – tele kiválóan megválasztott történetekkel, közvetlenül a hatalom problémájához vezet. „A *túlélés* perce a hatalom perce: aki a halált látja, az nem halott.” (233.o.) És akinek hatalma van, az a túlélő. „Az ő első és döntő ismertetőjele az, hogy élet és halál ura. Senki sem közelíthet hozzá ... A hatalmastól tervszerűen távol tartják a halált: azt csak neki szabad és kell osztogatnia.” (238.o.) Canetti természetesen tudatában van annak a ténynek, hogy a túlélésnek többféle „módszere” van, utódok nemzésétől halhatatlan művek megalkotásáig. Úgy véli

azonban, hogy egy olyan világban, ahol az ember megölte Istent, mindig fennáll a veszélye, hogy a hatalmasokat elfogja a gyilkolhatnék, és gyilkos cselekedeteken keresztül akarnak még több hatalomhoz jutni.

A hatalom parancsokat osztogat, és a parancsot végrehajtó tettek a legborzalmasabbak lehetnek. Canetti parancselemzése ismétcsak egyedülálló. Először is megállapítja: „Parancs, az parancs’: véglegesség és vitathatalanság képzete tapad a parancshoz, s ez is oka lehet, hogy olyan kevésbé tűnődött el a parancson bárki.” (311.o.) És valóban, a parancsot elemezték formája szerint, ám nem vizsgálták szerepét az emberi kapcsolatokban. Szerintem Canetti téved, amikor a parancsot abból az elemi szituációból eredezteti, ahol az erősebb állat menekülni kényszeríti a másikat. A parancs itt szerintem a következő lenne: „Maradj! Éhes vagyok! Meg akarok enni.”, nem pedig valamifajta menekülésre kényszerítő parancs. Továbbá abban is téved, amikor azt állítja: „A parancs ősbibb a beszédnél, különben nem értené az eb.” (311.o.) – a kutyák, mivel az emberi környezethez tartoznak, szerintem értik az emberi beszédet, mégha korlátozott formában és értelemben is. Úgy vélem, *a parancs szigorúan nyelvi jelenség, valami kizárólag emberi.* Mindazonáltal Canetti meggyőző, amikor arról beszél, hogy „Az irgalmatlan és iszonyú halálos ítélet minden parancsban földereng. Az emberiség parancsrendszere olyan szerkezetű ugyan, hogy az egyén mindközönségesen megússza a halált, de mindig retteg tőle, mert a parancsban mindig ott a fenyegetés, és a tényleges halálos ítéletek és kivégzések intézményének fenntartása ébren tartja a félelmet: minden parancstól, általában a parancstól mindenki fél.” (312.o.) Lehetetlen szembeszegülni a parancsral. Ha az ember nem engedelmeskedik, akkor halálra van ítéelve. És pusztán emiatt a tény miatt a parancs valami megalázó. Azért engedelmeskedem neki, mert félek az erősebbtől, a hatalmasabbtól, aki megölhet engem, ha akar. „Minden parancs *hajtóerő* és túske. Hajtóereje arra kényszeríti címzettjét, hogy végrehajtsa, úgy, ahogy szól. A parancs végrehajtójában pedig túske marad. ... A túske ... mélyen belefűrődik abba, aki egy parancsra megfelelt, és elmondhatatlanul megül benne. ... (A) parancsok örökre be vannak ágyazva a memóriába.” (314.o.) Ez a túske veszélyes. Még akkor is, ha alig érezhető, dolgozik bennünk. Nem szabadulhatunk meg tőle egyszerűen csak úgy, hogy átadjuk másoknak (ahogyan a szüleink parancsának végrehajtásából származó tuskékkal tesszük, amikor parancsokat adunk

gyermekeinknek)⁶, vagy azokban az esetekben, amelyeket Canetti visszájára fordított szituációknak nevez, és szimbolikusan azt mondja róluk, hogy „le kell nyakaztatni a lenyakaztató királyt” (338.o.). Mindezek a tények magyarázzák Canetti szerint, hogy a „parancsra cselekvők iszonyú tettekre képesek” (340.o.). „Betolakodó a tüske, sohasem illeszkedik be. Nem kell a tüske, szabadulni iparkodik tőle, aki érzi. Amit ki-ki elkövetett, az a tüske, és, mint tudjuk, pontos mása a parancsnak. Mint idegen instancia él tovább a befogadóban, s levesz róla minden büntudatot. A tettes nem önmagát hibáztatja, hanem a tüskét, az idegen instanciát, mondhatni az igazi tetteket, akit örökké magában hurcol. Minél idegenebb volt a parancs, annál csekélyebb a büntudat ...” (341.o.)

Az ember akkor szabad, ha nem követ parancsokat, jobban mondva, csak olyan parancsokat követ, amelyek belülről jönnek; az az ember szabad, aki a saját ösztöneit követi. „‘Szabad’ csak az, aki okkal-móddal elkerülte a parancsokat.” (314.o.) Azonban „Ösztöneinknek is engedelmessé válnak, és aki elfogulatlan, nem érzi magát rabjuknak. Még ha elszabadulnak is, és kielégítésük veszélyes bonyodalmakat okoz, a nekik engedelmessé válnak az lesz az érzése, hogy magasztánból cselekszik.” (315.o.)⁷

*

Fenyegető tömegek és fenyegető hatalom mindenütt, ahol ember él – ezt a képet nyújtja nekünk Canetti könyve, a *Tömeg és hatalom*, melynek szerzője spanyol vagyis szefárd zsidó, aki kora gyerekkorában csak a latinó és bolgár nyelvet beszélte (szülei németül beszéltek egymáshoz, ha azt akarták, hogy a gyerekek ne értsék, mit mondanak), és aki – származása ellenére – német nyelvű Nobel-díjas osztrák író lett. A könyv olvasója érzi, hogy a mű nem jöhetett volna létre a 20. századi totalitarizmus elementáris élménye nélkül: anélkül az élmény nélkül, amit egy

⁶ Rendkívül jellemző Canetti egyedülállóan különös szemléletmódjára, amit a hóhérről mond. Noha feladata a parancsteljesítés, a hóhér azonnal megszabadítja magát a tüskétől. „A hóhérnál elégedettebb, tüskétlenebb ember nincs.” (340.o.)

⁷ Canetti nem foglalkozik etikával. Amint már említettem, csak a parancsokkal kapcsolatban mutat érdeklődést az emberi viselkedés alternatív lehetőségei iránt. Ezen az egyetlen helyen világosan láthatjuk azonban, hogy *teljes mértékben elveti a kanti etikát*. Ha az olvasó kíváncsi rá, hogy ebből a beállítódásból milyen problémák adódnak, ajánlom figyelmébe Heller Agnes legújabb könyvét (*An Ethics of Personality*. Oxford UK, Cambridge USA, 1995.), ahol a szerző három dialógusban konfrontálja a személyiségetikát (Canettié is ilyen) a kanti etikával.

zsidó szembesülése a Holocausttal jelent. És bár csak néhány oldalon foglalkozik a zsidókkal és németekkel, Canettinek van magyarázata a szörnyű eseményekre. Az 529-ből mindössze 12 oldalon, mégis igen sajátos elméletet fejt ki a zsidókról, akik kénytelenek elveszíteni identitásukat, és ezért mindig is idegenek maradnak a többiek számára; és a németekről, akik meg akarták semmisíteni az előbbieket, mert a zsidók saját elvesztett identitásukra emlékeztették őket. Különös történet. „Egy népet sem bajosabb megérteni, mint a zsidókat.”(181.o.) „Területi vagy nyelvi egységben nem éltek, illetőleg csak néhány éve élnek a zsidók. Többségük már nem tud héberül, száz nyelven beszél. Ősi vallásukat milliónyian érezték üres tarisznyának, lassan még a keresztény zsidók száma is nőtt, főleg értelmiségi köreikben, sokkal többen felekezeten kívüliek lettek. Felületes, az önfenntartás mindennapos szempontjait mérlegelő szemlélettel azt lehetne mondani, hogy azért kellene mindent elkövetniük, hogy mindenki elfelejttesék és maguk is elfelejtsek zsidóságukat. De a dolog úgy áll, hogy nem tudják elfelejtani, és többnyire nem is akarják. Eltűnődhetünk azon, hogy mennyiben maradnak meg ezek az emberek zsidóknak, mi teszi őket zsidókká, melyik az az utolsó, legutolsó kötelék zsidó és zsidó között, amely azt mondatja velük: Zsidó vagyok.” (181.o.)

A válasz meglepő: a kivonulás Egyiptomból és a vándorlás a sivatagban. „... egy egész nép, egy bár megszámlált, de félelmetes sokaság, negyven évig vonul a homokban. Legendás ősapjának megígértetett, hogy annyi leszármazottja lesz, mint homokszem a tenger partján. Most itt van mind, és vándorol, mint más homok a homokban. ... Az éveken át a sivatagban vonuló sokaság képe a zsidók szimbóluma lett.” (182.o.) „... nincs, ami a homok látványánál is erősebben sugallhatná a vándorló menetnek a magány érzetét.” (182.o.) A homok látványa és a magány ebből fakadó érzete – ez az, ami összetartja a zsidókat. Ezért különböznek alapvetően mindenki mástól, noha „Valójában ... mondhatnánk, leginkább egymás között másak-másak a zsidók.” (181.o.)

És a németek? Hitlert Versailles juttatta hatalomra. Canetti sokakkal egyetemben, akik a náciizmus rejtélyét akarták megoldani, szintén osztja ezt a vélekedést. És a magyarázat másik szokásos eleme, a militáns porosz hagyomány emlegetése sem hiányzik. Canetti fejtegetéseinek azonban mégis *egyedülálló atmoszférája van: önmagában a német militáns hagyományt nem tartja fenyegetőnek.* Ez csupán a Versailles-i „diktátum” hatására vált fenyegetővé. A németek „a nemzet jelképének

tekintették a hadsereget” (183.o.). „*Erdő és sereg* mélységesen összekapcsolódik a német tudatban, bármelyiket egyaránt nevezhetjük a nemzet tömegszimbólumának, e tekintetben a kettő egy és ugyanaz.” (183.o.) *Versailles* azáltal, hogy megtiltotta az általános védkötelezettséget, *megsemmisítette a németek tömegszimbólumát*; magát a németiség lényegét sértette meg. Ez egy vallás betiltását jelentette. A németek számára nem maradt más út, mint erőszakosan fellázadni ez ellen az erőszak ellen. „... Hitler ... sohasem érte volna el a célját, ha a Versailles-i szerződés föl nem oszlatja a német hadsereget. ... A nemzetiszocializmust az általános védkötelezettség tilalma szülte.” (184.o.) „Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetiszocialisták összes fontos jelszava, *a zsidókat illetőkön kívül*, a ‘Versailles-i diktátum’-ból vezethető le...” (186.o. Az én kiemelésem – V.M.)

De miért kellett akkor megsemmisíteni a zsidókat? Ez a jelszó nem vezethető le a versailles-i diktátumból. Canetti magyarázata kísértetiesen meglepő: az infláció miatt. Az infláció, „az értékvesztés boszorkányszombatja” (189.o.) megalázó élményt jelentett a németek számára. „Értéke csökkenését érzi a tömeg, mert értékét veszítette a *millió*.” (190.o.) „Ha a milliók az égbe kúsznak, semmivé válik a milliányi nép.” (190.o.) A német márka értékvesztése a személy értékvesztését jelenti. És „Személye hirtelen leértékelését senki soha el nem felejt; roppant fájdalmas az.” (190.o.) Ezt a megaláztatást kompenzálni kell. A tömegnek „*A lealacsonyítás* dinamikus folyamatára van szüksége: valamivel úgy kell bánni, hogy egyre kevesebbet és kevesebbet érjen, mint az infláció alatt a pénzegység, és ezt addig kell folytatni, amíg az a valami teljesen el nem veszti az értékét. Akkor aztán eldobható vagy bezúzható, mint a papíros. – A németországi infláció idején ennek az indíttatásnak a tárgyául választotta Hitler a zsidókat. Szinte az Isten is annak teremtette őket: ősi kapcsolatban álltak a pénzzel ... rátermetten spekuláltak, tőzsdéken nyüzsgöttek, ahol a magatartásuk kiáltóan eltért a németiség katonás magatartáseszményétől...” És „A nemzetiszocializmus úgy bánt el a zsidókkal, hogy végletes pontossággal megismételte az infláció folyamatát” (191.o.)

Canetti antropológiájának egyedüli tanulsága: az embernek, ennek a különös állatnak, akit már az a tény megaláz, hogy reflexiók képessége révén ugyan képes Istent teremteni, ám végelessége miatt ő maga nem tud Isten lenni, nem szabad még

Vajda Mihály

külön megaláznia magát a hatalom parancsával. Canetti azonban, talán rendkívüli fantáziájának köszönhetően, realista. Az ember eredeti megalázottsága miatt kompenzálni igyekszik ezt a megalázottságot. Ezek a próbálkozások pedig, amelyek nélkül az élet elviselhetetlen, szükségképpen újabb megaláztatásokhoz vezetnek. *Az ember mindazonáltal – megismerőképessége folytán – élvezheti szörnyű lényét: éppen akkor, ha tanulmányozza mindezen szörnyőségeket.*